

Pálfalvi Lajos

SZERELMES VERSEK ÉS SÁRKÁNYBETŰK KORTÁRS LENGYEL ÍRÓK

Bárhogy is próbáljuk bemutatni a kortárs lengyel irodalom bizonyos aspektusait, vissza kell mennünk az 1980-as évek végéig, addig az időszakra, amelyet már akkor is igen sokan tartottak korszakhatárnak. Ez ma már nem sejtésnek, hanem evidenciának számít, és abban is sokan egyetértenek, hogy ez leginkább az 1918-as fordulathoz hasonlít. Az a közös a két dátumban, hogy mindkettő örömnép, az idegen uralom alól való szabadulást és a függetlenség visszaszerzését jelenti, ez pedig elég szokatlan Közép-Európában, ahol olyasfajta korszakhatárokhoz vagyunk szokva, mint a mohácsi vész, a világoi fegyverletétel vagy a tatárjárás (a lengyel romantika például nem sokkal egy bukott szabadságharc előtt kezdődött, majd egy másik levert szabadságharcra végződött).

Mindkét esetben ugyanúgy hatottak az üdvös változások az irodalomra: a legnépszerűbb költők deklarálták, hogy most már végre a romantikus program ki tudja hányadik átértelmezett változata is lekerül a napirendről, mert az irodalomnak már nem kell nemzeti intézményeket pótolni. Egyik pillanatról a másikra tűnik el belőle a közösségi élet metafizikája, a leendő szabadságharcosokat nevelő lengyel anyának szóló intelmek helyett a jelen kiélvezésére buzdító modern nagyvárosi lírát teremtenek a költők. Aztán persze a harmincas évek második felében már a katasztrófa előérzete kínozza őket, amikor pedig tényleg bekövetkezett, azonnal beindultak a romantikus kultúra automatizmusai.

A romantikus paradigma alkonya című, magyarul is olvasható esszéjében azt írta Maria Janion, hogy a romantika nemcsak lezárt korszak a lengyel kultúrában, hanem kimutatható egy kétszáz éves nagy ciklus is, amely a 18. század végétől, Lengyelország felosztásától 1990-ig tart. A 20. századi lengyel irodalom a romantika újabb meg újabb modern reinterpretációjaként is elképzelhető. A lengyel társadalmon is végigsöpört a 20. században – három nagy hullámban – a romantika: az államiság kivívásához vezető harc, a II. világháború, majd a Szolidaritás és a hadiállapot idején. Ekkor hozta létre a ma már hetven fölött járó korosztály a földalatti ellenállásnak és az emigrációnak köszönhetően a független kultúrát, a lengyel ellenzéki ethoszt pedig Zbigniew Herbert fejezte ki a leghatásosabban költészetében.

Abból jött létre a kortárs lengyel irodalom, hogy a nyolcvanas évek második felében színre lépő lengyel költők és irodalmárok új nemzedéke, amely ugyanúgy nem fogadta el a hivatalos állami kultúrát, mint a Szolidaritás-ellenzék, nem vált Adam Michnikék ifjúsági tagozatává, hanem fellázadt ellenük az esztétika és a kulturális tevékenység szintjén. A jelen – ha nem is a jövő – már 1988-ban elkezdődött, amikor megjelent Marcin Świetlicki (1961) *Jan Polkowskinak* című verse a *bruLion* című „másképp szamizdat” folyóiratban. Ez túl fontos esemény volt ahhoz, hogy magyarázat nélkül maradjanak a mondatban lévő érthetetlen szavak. A folyóirat címe piszkozatot és vastag füzetet jelent, a krakkói Jagelló Egyetem lengyel szakos bölcseiszei alapították, írták, nyomtatták, terjesztették. Ez a nemzedék is megívta a maga harcát a rendszerrel (az ő jelszavuk volt annak idején a krakkói falakon olvasható *Lőj vagy emigrálj!* felirat), de ennek nem az irodalmi folyóirat lett a csatateré. Nem sokáig érték be azzal, hogy Szolzsenyicin, Brodskij és Kundera művei mellé szerkesztik a saját verseiket és cikkeiket.

Jan Polkowski (1953) ma már nagy életművel rendelkező költő, aki nem a hivatalos nyilvánosságban, hanem eleve szamizdatban kezdte a pályáját. Nem „kiszorult oda”, hanem csak abban létezett, ott bontakozott ki. Az ellenzék fedezte fel, az menedzselte, az tüntette ki a díjával, ezt pedig túl belterjesnek találták az akkor még névtelen kívülállók, akik számára még a „komoly ellenzéki lapok” is elérhetetlenek voltak (hát még az emigráns folyóiratok). Felfigyeltek valamire: veszedelmesen közel került egymáshoz az etika és az esztétika, mintha ebben a közegben az ellenzéki költőként is felértékelhetne valakit.

Nézzük, milyen az előző nemzedék vállalhatatlan költészete, a még egyszer, utoljára fölmelegített romantika: „A rab-költészetet az eszme táplálja, / az eszme vízszerű vérpótló anyag. / Rab-költészet: a hősök / börtönben ülnek, a munkás pedig / csúnya, de meghatóan hasznos.” A „rab-költészet” mintha arra utalna, hogy a romantika egyrészt segített abban, hogy több nemzedék is megőrizze identitását, sőt erősödjön ebben, másrészt pedig mintha maga is e rabság terméke, kolonizációs szindróma lenne. Mintha a rezsím a vele perlekedőket is lerántaná a maga szellemi színvonalára – de persze ezt szebben is meg tudja fogalmazni a waweli sárkány városában élő költő: „Ha e városban továbbra is itt lakna a sárkány, / magasztalnák – vagy búvóhelyeiken / elrejtőzve verset faragnának / – sárkányt fenyegető pici öklök / (még a szerelmes verseket is / sárkánybetűkkel írnák...)”. Négy versszakban fogalmazza meg újra és újra, hogy nincs tovább, aztán a zárlatban végre

kiérünk a sárkányveremből a szabad levegőre. Ekkor szólal meg az a hang, amelyből megszületett a kortárs lengyel irodalom: „Szembe nézek a sárkánynak, és megvonom a vállam. Június van. / Tiszta sor. / Közvetlenül déli tizenkettő után vihar volt. Az alkony először / a pontosan négyzet alakú parkokra száll le.”¹

Nem sokkal e vers megszületése előtt, a *közelmúltban* nagy divat volt az értelmiség fogalmán, feladatain vitatkozni. A bruLion szerzői kölcsönvették Kundera szótárírói módszerét, de ők nem a Nyugat és a Kelet közti kommunikáció nehézségein merengtek, hanem arra mutattak rá, hogy mennyire kiüresedtek a Szolidaritás-ellenzék kulcsfogalmai. Egy példa: „értelmiségi az, aki fegyverhasználat nélkül harcol a kommunista rezsim ellen” (ez mintha Herbert több mint ironikus olvasata lenne), de néhány évvel később olyan változatot is hallottam, hogy értelmiségi az, aki tanulás útján idegenedik el a társadalomtól. *Hideg országok* (1992) című első kötetében Świetlicki folytatja a letűnt eszmékkel és a vállalhatatlan attitűdökkel folytatott individualista polémiát, amelyek továbbra is meghatározták az értékrendet. Gyakran idézték tőle akkoriban ezt a mondatot: „Semmi sincs rólam az alkotmányban”. De néhány évvel később Świetlicki kerül Polkowski helyzetébe. Az „Észak Świetlickijének” nevezett, sokkal fiatalabb Tadeusz Dąbrowski (1979) így költi át a kultikus sorokat: „Szembe nézek a levesnek, és megvonom a vállam”.

Świetlicki költészetében nincsenek nagy törések, a korai versek hangja ma is felismerhető. Ugyanakkor azt sem mondhatjuk, hogy ez valamilyen helyben járás lenne. Alighanem ő a legnagyobb élő lengyel költő. Nézzünk egy példát a népszerűségére és az elismertségére. Néhány éve a krakkói műfordító-találkozón lengyel kritikusok egy panelbeszélgetésen szóba hozták a friss Nobel-díjas Bob Dylant. Különbözőképpen kommentálták, egyikük pedig azt mondta, hogy semmi baja vele, de Świetlicki jobban megérdemelte volna. Lengyelországban sokan egyetértenének abban, hogy zenészként Bob Dylan, költőként Świetlicki nagyobb.

Már 1992-ben megalakult a krakkói zenészekből álló Świetlicki (Szentjánosbogarak) „szöveges-zenés profilú pszichorock” csapat, melyben a költő a „frontember”, a szövegíró, aki a beszéd és az ének határán, igen karcos hangon elő is adja ezeket. Ne megzenésített versekre gondoljunk, a hangok és a betűk között bármilyen irányú lehet az átmenet,

1 Marcin ŚWIETLICKI, *Jan Polkowski*nak, ford. KÖRNER Gábor, *Híd* 1998/9., 703. Ugyanitt a korszakváltásról: PÁLFALVI Lajos, *Egy csepp tatár vér. A 90-es évek lengyel irodalma*, *Híd* 1998/9., 697–702.

versekből is lehetnek lemezen megörökített produkciók, de a dalokból is születhetnek versek. Świetlicki fellépései külsőségeikben és hangerőben sem irodalmi estre emlékeztetnek, ezek rockkoncertek. Az anyag viszont rapre, rock and rollra, slam poetryre és posztpunkra is emlékeztet (amint arról az A38-as közönsége is meggyőződhetett, ahol a zenekar levonulása után még sokáig visszhangoztak ezek a szavak: „elhagyom Gothamet, a Macskanővel”). Komoly hatással van a zenélés a költészetére, gyakori a verseiben az ismétlés és a refrén, némelyiket pedig mantraként lehet mormolni és idézni: „Ne menj dolgozni, / ne menj dolgozni, / a sátán küld e-maileket, / a sátán osztogat diplomákat”.

Melankolikusnak nevezni Świetlickit igen enyhe kifejezés, talán jobban illene hozzá a város egyik korábbi zenekarának *krakkói spleenje*. A költő nem a magaskultúra toposzaiból építi a maga komor metafizikáját, a halálnak itt walkmanje van, a vonaton pedig a dohányzófülkében utazik. A téli krakkói utca, mielőtt leesik a hó, olyan, mint a bálna zsigerei, ahol „éreztem, hogy emésztenek”. A kritikusok már a kezdet kezdetén több kategóriát is kitaláltak erre a költészetre, ilyen a „barbárok” (a *Megjöttek a barbárok* című antológiából), a másik az „o’harizmus”. Az utóbbi Frank O’Harára és a New York-i iskolára vonatkozik. Olyan költészetet értünk ezen, amely hétköznapi beszélt nyelven fejezi ki az egyén élményeit, erősen kötődik a tömegkultúrához és a mindennapi élethez, a versben leírt szituáció pedig konkrét helyhez és időhöz kötődik. A kései versekben a lírai én gyakran kísértet vagy sötét szemüveget viselő szörnyeteg, az egykori lázadó helyét leharcolt outsider foglalja el. Nem véletlenül van meg Świetlicki zenei gyűjteményében a *Szomorú vasárnap* közel százötven változata, és olyan amerikai zenekaroktól is hatalmas anyagot gyűjtött, akik nem vitték semmire, csak egy-két szám maradt tőlük, a legtöbb a nagylemezig sem jutott el.

Świetlicki alakja elválaszthatatlan Krakkótól. Ott van már negyven éve, sokáig a legszűkebb belvárosra korlátozódott az élettere, néhány éve áttelepedett Kazimierzbe, a zsidó negyedbe. Az ezredforduló táján alakult egy jellegzetes intézmény, a Piękny Pies (Szép Kutya) kocsmá, melynek tulajdonosai a krakkói irodalmi és képzőművészeti életből kerültek ki, ez a művészvilág pedig igen gazdag kulturális életet teremtett a Kutyaiban (Maciej Piotr Prus könyvet írt róla *A Szép Kutya klub tulajdonosának vallomásai* címmel). A hely is vándorolt, a belvárosból Kazimierzbe. Świetlicki talán azért bontakozott ki ilyen közegben (és maradt meg benne hatvanévesen is), ilyen szerepekben, mert a város irodalmi élete kissé túltelített volt, a költészet sem kivétel. Itt élt néhány

utcával odébb két Nobel-díjas költő, Czesław Miłosz és Wisława Szymborska, majd a sokáig Nobel-esélyesként emlegetett, halk szavú és igen átszellemült Adam Zagajewski. Nincs kizárva, hogy az idős mesterek eleganciája, feszélyező közelsége készítette harsányságra és barbárságra.

Az életmű üde színfoltja a krimitrilógia, amelyből most jelenik meg a második kötet magyarul *Tizenhárom* címmel. Ne várjon senki szabályszerű krimi, viszont nem kevés krakkói helyszínt ismerhetünk meg belőle. A hős lecsúszott celeb, aki mintha Świetlicki lírai énjének paródiája lenne. Az egyik belvárosi kocsmá állandó látogatója, ahol abban a tudatban iszik, hogy jelenléte kitüntetés a tulajdonosnak. Akkor kezdődnek a bonyodalmak, amikor megkapja a számlát, és kiderül, hogy mégsem ingyen fogyasztott az elmúlt években. Embertelen büntetést kap: Varsóba kell utaznia. Jó, hogy legalább ezek eljutottak tőle a magyar olvasóhoz, a verseiből viszont csak folyóiratokban olvashatunk, legfőbb ideje lenne reprezentatív kötetet fordítani tőle.

Megjegyzem, igencsak felfutott a krimi műfaja a lengyel könyvpiacra az elmúlt évtizedekben, talán azért is, mert a lengyel prózában nem mindig értékelik nagyra a történetmesélést. Az 1990-es fordulat előtti évtizedekben a lengyel olvasók megvonták a bizalmukat a fikciótól, szívesebben olvastak naplókat, emlékiratokat, dokumentarista műveket. Komoly szerepet játszott ebben Gombrowicz, aki azonnali kiadásra írta a naplója részleteit, és olyan műgonddal dolgozta ki, mint a regényeit – látványos nemzetközi sikert aratva ezzel. De hosszabb távon kiéheztek az olvasók a fikcióra, és a prózában is új nevekre vágytak, nem akarták folytatni a régi vitákat.

Ebben az igen kedvező helyzetben kezdte a pályáját Olga Tokarczuk *Az Őskönyv nyomában* című beavatásregényével. A mélypszichológia és az ezotéria iránt érdeklődő pályakezdő író műve már ezeknek az új olvasói elvárásoknak felelt meg. A kritika az olvasóval kötött paktumról beszélt, amivel mindenki jól járt, mert a szórakoztató történetmesélés gyakran gondolati mélységgel járt együtt. Tokarczuk néhány évvel később már szakított a sikerrecepttel, a *Nappali ház, éjjeli ház* már nem nevezhető fenntartás nélkül regénynek, mert különféle történetkezdemények, koherensebb elbeszélések, esszéisztikus és személyes feljegyzések váltják benne egymást.

2006-ban jelent meg a magyarul még nem olvasható *Anna In a világ sírkamráiban* című regénye a *Mítoszok* nemzetközi sorozatban, amelybe mitológiai történetekre épülő műveket válogattak. Inanna sumer istennőt, a termékenység és a háború úrnőjét választotta, aki leszáll

nővérehez, az alvilág és a halál úrnőjéhez. Anna váratlanul visszatér az élők világába, de le kell vinnie valakit maga helyett a világ katakombáiba. Volt szeretőjét választja áldozatnak. Az írónőnek korábban is erőssége volt a mitológiai archetípusok mélypszichológiai alapú újraértelmezése, ezúttal azonban a cyberpunk esztétikájára emlékeztető futurista környezetbe helyezi a történetet, az alvilág birodalma pedig a jövőben felépülő világ földalatti részeként jelenik meg. Az istenatyák a vészterhes nagyvállalatok technokratái.

Akkor került előtérbe a szépen gyarapodó életmű másik aspektusa, amikor kiadta a *Hajtsad ekédet a boltak csontjain át* című ökológiai krimijét, melyben az asztrológiai fejtegetések és a Blake-utalások rétege mögül váratlanul előbukkantak az ökofundamentalista moralizálás sárkánybetűi, vagyis a kommersz műfaj beemelése ezúttal nem gondolati mélységgel, hanem nevelő céllal párosult. A hős az állatokra is kiterjeszti együttérzését, elítéli az antropocentrikus alaptézisre épülő hagyományos világrendet és a patriarchátust, sőt a leszámolást is megkezdi. Nem sokkal ezután esszéisztikus kötetben fejtette ki elképzeléseit egy sajátos heterotópiáról, vagyis olyan világról, ahol nem ölik meg, nem eszik meg az állatokat, nincs rabszolgamunka, rivalizálás és agresszió. Szabadon alakítjuk az identitásunkat, mintha kevésbé befolyásolnának minket biológiai adottságaink és az örökségként kapott kultúrjavak.

Az ezredfordulón kezdte pályáját a hetvenes években született nemzedék, és az volt az első dolga, hogy visszahozza a „társadalmi elkötelezettséget” a művészetbe. Többféle magyarázatot hallottam erre, ami olyan hihetetlenül hallatszott először (neomarxista ideokrácia egy szabad országban?), válasszunk stílszerűen egy vulgármarxistát. A kilencvenes évek elején színre lépő nemzedéket felszívta, sőt kényeztette az akkor kiépülő piacgazdaság és a média, de tíz évvel később már csak módjával volt szabad hely. Lehetett együtt merengeni azon, hogy úgy lenne igazságos, ha mindenki bejutna. Az egyre nagyobb hangú fiatal ideológusok – mint a legtöbb doktriner – a felelősséget kérték számon azokon, akik a Świetlicki-versek lírai énjéhez hasonlóan kimaradtak az újra meghirdetett ideológiai harcból.

Kiváló irodalomszervezői voltak a nemzedéknek. Két hatalmas antológiát is kiadtak *Textília* címmel, az ideológiai élcsapat pedig igen sikeres folyóiratot és impozáns intézményrendszert épített ki rövid idő alatt, kihasználva a politikai konjunktúrát. Kevesen tudják Magyarországon, milyen erős, befolyásos és szervezett a lengyel újbaldal.

Az irodalomkritikusként indult Igor Stokfiszewski (1979), a társadalmi és a közösségi színház, valamint az elkötelezett művészet aktivistája *Politikai fordulat* (2009) című programadó könyvében indított kíméletlen harcot a burzsuj 21. századi, posztmodern-nihilista inkarnációja ellen. Egy példa arra, hogyan lehet megint politikailag értékelni az irodalmat. Magyarul is olvasható Michał Witkowski (1975) legnagyobb könyvsikere, a *Kéjpart* (2010). A szerző igen képzett kritikus, az említett antológia egyik szerkesztője, e művében pedig a wrocławai homoszexuális kultúra nyugdíj felé közeledő régi gárdáját mutatja be. Hívei szerint attól forradalmi, hogy miközben a középosztálybeli, egészséges, monogám párokkal már bankok is reklámozták magukat, Witkowski azt az öregedő, beteg, szexfüggő csoportot mutatja be, melynek fénykora a szocializmusra esett, az előítéletektől mentes, liberális világban pedig már a páriák közé süllyedt.

Nem térek ki a lengyel költészet újabb nemzedékeire, de – Świetlicki metaforáját utoljára kölcsönvéve – megjegyzem, hogy némelyikük nem is sárkánybetűkkel ír, hanem tüzet okád. A lengyel regényen is nyomot hagyott az erősödő ideológiai aktivitás, mégis van a kortárs irodalomnak egy jelentős része, ahol mintha nem lennének hullámvölgyek. A riportban vagy tényirodalomban nem lehet csalódní. Ez Magyarországon sem ismeretlen. Mariusz Szczygiełnek és Jacek Hugo-Badernek több könyve is megjelent, az újabb nemzedéket pedig hamarosan a Jelenkor mutatja be tematikus számában. Mégis olyan szerzőt szeretnék ismertetni, aki a fordítók minden igyekezete ellenére kimaradt ebből.

Bár a magyar irodalomban még a nyolcvanas években is jelentős volt a szociografikus próza, a kilencvenes évekre eltűnt, a sajtóból pedig nem kerültek ki jó íráskészséggel rendelkező, felkészült külpolitikai újságírók, akik nagyobb anyag szépirodalmi feldolgozására is képesek. Lengyelországban viszont Ryszard Kapuściński személyében volt egy kiemelkedő képviselője a műfajnak, aki még a Nobel-díjra is esélyes volt. A lengyel tényirodalom 1990 utáni időszakát nevezhetjük Kapuściński-iskolának. A műfaj aranykora nagyrészt annak köszönhető, hogy a varsói *Gazeta Wyborcza* riportrovata kinevelte az újságírók arisztokratáit. Wojciech Jagielski (1960) a legjobb példa az olyan újságíróból lett íróra, aki igen felkészült a területén (ezen Afrika, Közép-Ázsia és a Kaukázus értendő), a gyűjtött anyag időtálló, szépirodalmi feldolgozására is képes – és be mer menni a veszélyzónába.

Jagielski a harmadik könyvével, a csecsen–orosz háborúkról szóló *Kőtornyokkal* (2004) jutott el nemzetközi szintre. Ma sem lenne késő

magyarul is kiadni, mert nem könnyű megérteni, hogyan tért vissza Moszkva a birodalmi eszméhez és küldetésstudathoz a Szovjetunió szét-
esése után. A következő három könyv Afrikáról szól (Jagielski a nyolc-
vanas években afrikanisztikát tanult), és amikor már úgy látszott, hogy
belakta az egész területét, bekerült a maga műfajában a nemzetközi
élvonalba, képes volt megújulni, és egy ember sorsán keresztül bemu-
tatni azt a hatalmas civilizációs átalakulást, amellyel mindannyiunknak
számolnunk kell. Mintha a mai világot a grúz–csecsen határ közelében
lévő faluból lehetne a legjobban megérteni.

A *Lara minden háborúja* (2015) monodrámára emlékeztet. A fősze-
replő egy McDonald'sban mondja el a történetét, amely szokványosnak
és nyugodtnak látszik, amíg sikerül távol tartani tőle a háborút és ter-
rorizmust. Lara csecsen őseit azért telepítették le a grúzok a Pankiszi-
völgyben, hogy védjék meg az országot a betörésektől. Nem vesztik el
identitásukat, de beilleszkednek a grúz környezetükbe. Tudják, hogy
a határon túli „többségi” csecsenek másképp beszélnek, a kultúrájuk-
nak pedig nemcsak falusi iskolákban jut hely, hanem a grozniji Nem-
zeti Színházban is. Miután Lara férjhez megy, megszületnek a gyerekei,
megvalósul az álma, és fellép ebben a színházban. Amikor az oroszok
megtámadják a várost, neki van hová menekülni a fiaival.

Ahogy előrenyomulnak a csapatok, egyre több harcedzett, vallásilag
újjászületett csecsen menekül a korábban lesajnált rokonokhoz, a gyere-
kek pedig csillogó szemmel hallgatják a hitüket védő harcosok történe-
teit, és abban reménykednek, hogy egyszer talán még belőlük is lehet
vértanú. Bár a menekültek hálásak azért, hogy befogadták őket, nem
tetszik nekik a nők szemérmetlen öltözködése és csekély vallási buzgal-
ma. Lara fiai nem közvetlenül a völgyből kerülnek a szent háborúba, ha-
nem Nyugat-Európában kezdenek új életet. A tragédia attól teljes, hogy
megismerik a nyugati világot, és csak aztán mennek önként Szíriába.

Remélem, sikerült érzékeltetnem valamit a lengyel irodalom sok-
színűségéből. Van élet a Nobel-díjas költőfejedelmek távozása után is,
ha pedig rossz passzban vannak a regényírók, kisegítik őket a fáradha-
tatlan riporterek. És hiába erőlködnek az ideológusok újabb meg újabb
nemzedékei, nem tudják megregulázni őket.